

Оригиналан научни рад
Примљен: 5. фебруара 2019.
Прихваћен: 3. јуна 2019.

94:327(470:497.11)"1904/1915"
339.9:355.02(497.11:470)"188/191"
COBISS.SR-ID 283787788

Др Јарослав В. Вишњаков, ванредни професор
Московски државни институт међународних односа
Универзитет (МГИМО), Москва (Руска Федерација)
E-mail: vishnyakov@yandex.ru

НА ТАЛАСИМА ДУНАВА: РУСКО-СРПСКА ВОЈНОЕКОНОМСКА САРАДЊА ПРЕ И У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Рад осветљава историјски недовољно обрађену тему руско-српских војноекономских односа, који су постали изузетно блиски пред Први светски рат. Посебна пажња у контексту општих стратешких интереса Русије на Дунаву посвећена је делатности Специјалне експедиције под командом М. М. Весјолкина, која је формирана 1914. године са специјалним задатком да снабдева српску војску наоружањем и муницијом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Дунавска експедиција, М. М. Весјолкин, Н. Пашић, Николај II, Први светски рат, Бугарска, Аустро-угарска.

Особености и карактер руско-српских нововековних веза, чије тумачење представља кључ за разумевање општих циљева руске балканске политике у XIX и XX веку, чест су предмет истраживања у руској и иностраној историографији. У научним круговима обрађена је огромна количина историјских извора посвећених анализи најразличитијих аспеката тих односа, будући да је почетком XX

века српска краљевина постала важан и незаобилазан чинилац у нараслом руско-аустријском супарништву око политичког утицаја на Балкану. У проучавању тог стратешки важног питања за формирање руске спољне политике, чија је актуелност додатно појачана приликом обележавања стогодишњице Првог светског рата, историчари сасвим разумљиво главни акценат у својим истраживањима стављају на политички аспект тих односа, сагледавајући руску балканску политику у светлу глобалних спољнополитичких интереса Русије.

Тај правац руске политике у вези са анализом војнополитичких циљева Русије у региону, те међународни проблеми црноморских мореуза и општи узроци претварања Балкана у *европско буре барута* често су били тема многих монографија и научне периодике, а неки од тих радова проистекли су и из пера аутора ових редова.¹ Ипак, поред анализе руске политике према Србији, умесно је позабавити се и питањем свеукупне стратегије руске дипломатије у Подунављу, као важним елементом руско-аустријских противуречности. Тај аспект открива нам нови сегмент српско-руских односа. Реч је о војноекономским односима између две земље, који су постали изузетно блиски почетком XX века, а недовољно су

¹ Видети: Вольфрам В. Готлиб, *Тайная дипломатия во время Первой мировой войны* (Москва, Соцэкгиз, 1960); Кирилл Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908–1909 гг. Пролог Первой мировой войны* (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1964); Никола Поповић, *Србија и царска Русија* (Београд: Службени лист СРЈ, 1994); *Первая мировая война. Пролог XX века*, ур. В. Л. Мальков (Москва: Наука, 1998); *За балканскими фронтами Первой мировой войны*, ур. В. Н. Виноградов (Москва: Индрик, 2002); В *«пороховом погребе Европы» 1878–1914*, ур. В. Н. Виноградов (Москва: Индрик, 2003); Оскар Яси, *Распад Габсбургской монархии* (Москва: Три квадрата, 2011); Robert Seton-Watson, *Europe in the melting-pot* (London: Macmillan and Co., 1919); Fritz Fischer, *Germany's War Aims in the First World War*. (New York: W. W. Norton, 1967); Barbara Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy 1814–1914*. (Philadelphia: Lippincott, 1964); Barbara Jelavich, *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918*. (Chicago: McNally, 1969); Barbara Jelavich, *History of the Balkans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Ярослав В. Вишняков, „Сербия в начале мировой войны: 1914–1915 годы”, *Новая и новейшая история*, № 2. (2013), 53–65; Ярослав В. Вишняков, „Сербский фронт: от войн балканских к мировой”, *Первая мировая война: историография и уроки истории*, Материалы VIII Конвента РАМИ, апрель 2014 г, ур. А. В. Ревякин (Москва: МГИМО, 2015), 7–45; Ярослав В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, 2 издање. (Москва: МГИМО, 2016); Алексей Ю. Тимофеев, Ярослав В. Вишняков, Горан Милорадович, *Битва двухглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы первой мировой войны* (Москва: РИСИ, 2016).

осветљени у руској али и у српској историографији.² Овај чланак има за циљ да донекле попуни ту празнину.

Пре свега приметимо да су први кораци руског економског утицаја у Србији учињени осамдесетих година XIX века, због потребе за супротстављањем „новом курсу“ српског кнеза (од 1882. године краља) Милана Обреновића, који је након Берлинског конгреса 1878. године своју спољну и унутрашњу политику везао за Двојну монархију, закључивши с њом 1881. трговачки уговор и тајну политичку конвенцију. Потребе економског и друштвено-политичког развоја младе српске државе захтевале су од владајућих кругова у Београду да се одреде за стратешког савезника. С обзиром на географску удаљеност, тај савезник могла је да буде само Аустроугарска. Управо Беч је стога за београдске политичаре представљао „прозор у Европу”,³ уз чију помоћ је било могуће остварити убрзан развој Србије, нарочито ако се узме у обзир чињеница да је на Аустроугарску отпадало 66% увоза и чак 93% извоза тадашње српске државе.

Ипак, крај XIX века представљао је период када је Руско царство почело да озбиљно обраћа пажњу на Дунав као пловни пут. То се нарочито дâ приметити након завршетка рата са Турском 1877–1878. године, када је Русија повратила луке на његовом ушћу Рени и Измаил, чиме је добила могућност да води конкурентску борбу на Дунаву са аустријским паробродарским друштвима.⁴ Учвршћивање економских позиција Русије на средњем и доњем току Дунава могло је представљати озбиљну противтежњу аустроугарској експанзији у региону Балкана. *Правилник о редовном теретно-путничком саобраћају између градова Одеса и Измаил,*

² Делимично ово питање осветљавају материјали из трећег тома фундаменталног зборника докумената *Москва – Србија, Белград – Русија*. Видети: *Москва – Србија, Белград – Русија*. Сборник докумената и материјала, Т.3, *Обществено-политическе и културне везе 1878–1917* (Москва: Главное архивное управление Города Москвы, Белград: Архив Србије, 2012). Тој теми били су посвећени и чланци тематског *дунавског* броја часописа *Родина* за новембар 2010. године. У академској заједници ово питање покренуо је историчар А. Ј. Тимофејев. Видети: *Русија на Сербском фронте Првој светској војни. Помоћ армији и флоти Русије Краљевству Србија 1914–1918 гг*, Сост. А.Ю. Тимофеев, Д. Кремич (Москва: Вече, 2014).

³ Андрей Л. Шемякин, „Србија на переломе. Обретение независимости и проблема модернизации”, *Токови историје*, № 1–2, (2000), 21–22.

⁴ О томе видети више у тематском броју часописа *Родина* за новембар 2010, посвећеном Дунаву.

са заустављањем у Килији и Ренију ступио је на снагу 1881. године, док је државни саветник кнез Ј. Е. Гагарин-Стурдза преузео на себе обавезу „одржавања уредног теретно-путничког саобраћаја паробродом *Олга*, који је био у његовом власништву...”. Тако се 1883. године појавило прво руско паробродарско друштво *Князь Гагарин и Ко*, које је одржавало редовне линије између највеће руске црноморске луке Одесе и подунавских градова у Србији, Бугарској и Румунији. Ипак, кнез није имао довољно личних средстава да би одржао редовну пловидбу. Због тога је било потребно да се у подухват уложи и државни капитал. Његово предузеће се 1886. године трансформисало у веома успешно акционарско друштво „Црноморско-дунавско паробродарство”, које је 1902. располагало са 12 пароброда носивости 2.087 бруто регистарских тона. Треба рећи да је Аустроугарска, која је устројила паробродарство на Дунаву још 1830. године, током осамдесетих година XIX века, то јест у време када је том реком запловио први руски пароброд *Олга*, већ имала у својој флоти више од 200 пароброда и око 1.000 баржи за превоз робе.⁵ Руска влада откупила је акције „Црноморско-дунавског паробродарства” и у марту 1903. године основала трговачко предузеће „Руско дунавско паробродарство”, са седиштем у Санкт Петербургу и представништвима у већим руским и европским градовима: Москви, Лођу, Марсељу и Хамбургу. Компанија је саобраћала између Одесе, Свиштова и Кладова, а испоручивала је и такође робу све до Батумија.⁶

Организација руског речног транспорта на Дунаву допринела је и појави руске робе и инвестиција у Србији. А. Л. Мурањевич, руски послован човек, србофил, у новембру 1881. године истакао је значај организације паробродарског саобраћаја на Дунаву за Русију, будући да је „њена крв проливена за Словене Балканског полуострва представљала извор живота не само за њихове унутрашње, већ и за спољне економске и нарочито трговинске односе”. Он је поднео представку Московском берзанском комитету, у којој се трудио да привуче пажњу руских пословних кругова указујући им на погодности трговинских односа са Србијом и подвлачио с тим у вези политичку важност тих економских веза као противтеже про-

⁵ Россия на Сербском фронте Первой мировой войны, 12.

⁶ Исто, 12–13; Иван И. Черников, *Флот на реках* (Санкт Петербург: Полигон, 2003), 492–495.

аустријској политици коју је водио Милан Обреновић. Мурањевич је истицао да се међу „Србима све више и више ширило уверење да ће само трговачке везе са Русијом избавити њихову земљу од потпуне подчињености Аустрији. У Србији намеравају чак да формирају друштво, чији чланови имају намеру да тргују само руском робом, чим се она појави на српском тржишту, те су се у задње време ради тога прикупљали потписи међу утицајним лицима у Србији. Срби који су преузели на себе одговорност за потискивање свега онога што носи аустријски печат из њихове отаџбине, познати су код нас у Русији као руско-српски патриоти или *Руска партија* како су их сами Срби прозвали”.⁷ Притом увоз и извоз нису могли да буду значајнијег обима нити су представљали озбиљну конкуренцију промету роба Србије са Двојном монархијом. Тај исти Мурањевич истицао је да ће „главно место у извозу у Русију заузети српска вина разних врста, међу којима се по квалитету посебно одликују неготинска (црна) и смедеревска (бела). Српске суве шљиве заузимају такође веома важно место у спољној трговини Србије. Српске суве шљиве и вина увозе се из иностранства у Русију под француским именом и продају се скупље него прави француски производи”.⁸ Нешто касније, 1891. године, допис за Московски берзански комитет саставио је и кнез Ј. Е. Гагарин-Стурдза. Он је предложио да се под његовим патронатом организују изложбени сајмови руских производа, што би, према његовом мишљењу, омогућило да „се отворе нова тржишта за руску робу, и, са друге стране, да се српски народ постепено ослободи економског јарма Аустро-Угарске”.⁹

Почетком XX века ситуација је почела драматично да се мења. Политичке прилике у Србији, а пре свега убиство краља Александра Обреновића 29. маја 1903, драстично су утицале на промену руско-српских односа, који су од тада све више добијали облик стратешког партнерства. На побољшање економске сарадње понајвише су утицали војни циљеви и интереси, тим пре што се и традиционални аустријски утицај смањио као последица царинског рата вођеног између 1906. и 1911. године.¹⁰ У земљу је почео да продире

⁷ Москва–Србија, Белград–Россија, 128–129.

⁸ *Исто*, 129.

⁹ *Исто*, 133.

¹⁰ Међудржавни трговински уговор закључен 1892. истекао је 1902. године. Србија је 1904. године увела нове царинске тарифе, а 1905. закључени су трговински уговори са Бугарском и Црном Гором, који су били супротни интересима

руски крупни капитал, повезан са заинтересованошћу Београда за војне набавке из Руског царства. Тако је, на пример, у јулу 1904. руски цар дао одобрење за испоруку Србији 10 милиона метака за пушке марке *бердан*, која је била одложена због догађаја из маја 1903. године. Додуше, саму испоруку Дунавско паробродарство реализовало је тек у априлу 1905. године, због немара српског Министарства војног, пошто, према наводима руског војног аташеа Сисојева, српска влада месецима није могла да донесе одлуку кога ће да пошаље у Русију да ту муницију прими. Тек средином октобра 1904. године у Русију је послат поручник Јоксимовић, свршени питомац руске Артиљеријске академије, који је, према речима руског војног аташеа у Београду И. Н. Сисојева, „у потпуности био квалификован за посао који му је поверен”. Међутим, у то време пловидба Дунавом била је обустављена, тако да је Јоксимовић морао да остане у Петербургу до пролећа.¹¹ Напоменућемо и да је након преврата 1903. године Русија почела да игра активну улогу у модернизацији српске војске, нарочито у вези са почецима изградње српског војног ваздухопловства.¹²

Аустроугарске, јер су појачавали могућност за политичко зближавање тих земаља, које је било веома опасно за интересе Двојне монархије. Као одговор на те активности српске владе аустроугарска влада забранила је увоз на своју територију сточарских производа који су чинили главни део српског извоза. Као одговор на то српска влада забранила је увоз аустроугарске индустријске робе. Царински или „свињски” рат трајао је од 1906. до 1911. године и завршио се фактичким поразом Аустроугарске, јер су Француска и Русија пружиле економску помоћ српској влади. Од 1905. до 1907. године извоз српске робе у Аустроугарску опао је са првобитних 64,7 милиона на 12 милиона динара. Економски односи између Србије и Аустроугарске обновљени су 1911. године потписивањем новог трговинског уговора. Видети: Vladimir Dedijer *Sarajevo 1914*, Knj. II. (Beograd: Prosveta, 1978), 74.

¹¹ Руски државни војноисторијски архив (даље: РГВИА), Ф. 400, оп. 4. Д. 312. Л. 45–46, 50–51, 52–54. Притом је, према извештају руског војног аташеа „испорука извршена у тишини, без публицитета у локалној штампи и без непријатних питања од стране аустријских власти”. Нимало случајно, „предложени су за одликовање због превоза муниције извршеног у највећем реду и по веома ниској цени, директор Паробродарства и капетан пароброда који је вукао барже са муницијом, док је начелник одељења Артиљеријске управе пуковник Јурлов у чијој надлежности је била та испорука, већ био одликован због тога”. Исто. Л. 53–54.

¹² Денис Н Степанов, „К истории российско-сербского военного сотрудничества. Русские летчики в составе сербской авиации на Салоникском фронте в период Первой мировой войны”, *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории*, ур. Е. П. Серапионова (Москва: Институт Славяноведения РАН, 2015), 157–168.

У исто време руски мањински акционари појавили су се и у Српском бродарском друштву, које је од почетка XX века почело да координира свој рад са „Црноморско-дунавским паробродарством”. Пример те сарадње представља и велика руска инвестиција у Србији, која се може сматрати и једином крупном инвестицијом руског капитала у некретнине у Србији до 1917. године. Реч је о изградњи пословног центра Осигуравајућег друштва „Русија”, која је могла да се реализује захваљујући бившем директору Српског бродарског друштва Светозару Вукадиновићу и конкурентској борби са Аустријским паробродарством.¹³ Та, тада највиша грађевина у Београду, данашњи хотел „Москва”, који је до дана данашњег остао једна од главних знаменитости српске престонице, завршена је 1906. године, уз употребу најсавременије грађевинске технологије. Три године раније управа Осигуравајућег друштва „Русија” обратила се српском Министарству унутрашњих дела са молбом да добије дозволу за куповину непокретности у српском главном граду, обећававши при том да ће буџет земље од тога имати значајне користи.¹⁴ Са своје стране, руско Министарство иностраних дела, на основу информација добијених од дипломатске мисије у Србији, известило је 10. новембра 1903. године Министарство унутрашњих дела да сагласно српском законодавству свако осигуравајуће друштво које послује у Србији мора прибавити у Београду кредитом неоптерећену некретнину вредности између 150.000 и 200.000 франака. Осигуравајуће друштво „Русија”, уместо куповине готове некретнине, одлучило се да у српској престоници изгради зграду свог представништва.¹⁵ Током 1905. године објављен је конкурс за најбољи пројекат, на коме је победио архитекта из Земуна Јован Илкић. Након тога је његов пројекта у Петербургу дорадио руски архитекта немачког порекла Павле Бергштрасер. Изградња на Теразијама започела је 1906. године. Већ у јануару 1908. године велелепна четвороспратница била је свечано отворена. Изградња овог здања коштала је два милиона рубаља.

Стилски лепо уобличене успомене не само о урбанистичком, већ и о политички-симболичком значају ове палате, која је представљала демонстрацију утицаја Руског царства у Србији, оставио је

¹³ Россия на Сербском фронте Первой мировой войны, 10–11.

¹⁴ Москва–Сербия, Белград–Россия, 141.

¹⁵ Исто, 163.

секретар руске дипломатске мисије у Београду В. Н. Штрандман: „На панорами Београда, на месту ушћа Саве у Дунав истицао се звоник Саборне цркве као симбол вере, краљевски двор са три куполе као симбол краљевске власти и хотел *Москва* као симбол вере у Русију!”¹⁶ То здање оставило је утисак, имајући у виду општи изглед српске престонице и њених улица, на још једног савременика, познатог публицисту и новинара листа „Ново време” (*Новое время*) Д. Н. Вергуна,¹⁷ који је у српској престоници боравио 1910. године. Он је поносно говорио о здању као о симболу замене аустријског утицаја на Балкану руским: „Чудна је судбина словенских престоница на Балкану. Београд је прави младожења који чека наследство од богатог ујака из Америке; (...) Свуда влада некаква лењост, учмалост и безбрижност усред неумољиве жеге. Прича се да је град закључио зајам од 60 милиона да би добио обресе европске вароши. Ипак на томе се не ради превише ажурно. То и не треба да чуди. Зашто би, наиме, неко и сређивао град, када са друге обале Дунава, у земунској луци вреба шест аустроугарских монитора наоружаних челичним круповим цевима. Над њима се надноси стари Калемегдан показујући им своје челичне зубе... У таквој ситуацији, природно, не би се могао развијати ни Париз а камо ли Београд. (...) Ипак, постоји једна зграда у Београду која привлачи пажњу сваког путника намерника. Већ издалека издиже се њена четвороспратна силуета. То је хотел *Москва* која је у власништву Осигуравајућег друштва *Русија*, које је успело за неких пет-шест година да готово у потпуности истисне из Србије аустроугарска осигуравајућа друштва.”¹⁸ Руски филозоф А. И. Введенски, видевши тек изграђени „небодер”, ускликнуо је: „Овде има неке симболике: над Београдом доминира *Москва*!”¹⁹

Нови велики српско-руски пројекат од стратешког значаја који је изазивао забринутост Аустроугарске, био је почетак

¹⁶ Василий Н. Штрандман, *Балканские воспоминания* (Москва: Книжница, 2014), 71.

¹⁷ Следеће 1911. године понашање Вергуна на конгресу словенских новинара у Београду прерасло је у прави скандал, те је он сам морао брзо да напусти српску престоницу. О томе видети више: Ярослав В. Вишняков, „Подальше от нашего порога”: съездславянских журналистов в Белграде 1911 года” *Родина*, № 8 (2011), 137–138.

¹⁸ *Москва–Сербия, Белград–Россия*, 120.

¹⁹ *Исто*, 215.

изградње железничке пруге која је повезивала Ниш са дунавским пристаништем Праховом непосредно пред балканске ратове 1912–1913. године.²⁰ Иницијатор и пројектант те пруге био је инжењер и новинар Ј. П. Табурно.²¹ Интуиција није преварила талентованог руског инжењера. Избијање Првог светског рата показало је сву важност руског економског присуства у Подунављу и коришћења српских речних лука за војне потребе Русије и њених савезника. Дунав је тада постао поприште оштрог војног и дипломатског сукоба са којим је повезана и организација Специјалне подунавске експедиције са капетаном бојног брода М. М. Весјолкином на челу, која је формирана ради снабдевања српске војске преко потребним наоружањем, муницијом и храном.²²

Баш у почетном периоду Првог светског рата руско-аустријски сукоб на Дунаву достигао је свој врхунац. Бродови Дунавског паробродарства 1914–1915. године пребацивали су ратни материјал у Србију, док је испоруку српских војних наруџбина и њихову исплату обављало представништво тог друштва у Одеси.²³ Поред тога,

²⁰ Видети: Докладная записка инженера И.П. Табурно председателю Совета министров и министру финансов о мерах для поднятия торгово-промышленных оборотов России на Балканском полуострове. Доступно на: <https://www.prilib.ru/item/357639>

²¹ Јероним Павлович Табурно (1862–1913) – руски инжењер и војни новинар. Родом из Боке Которске (Рисан). Један је од пројектаната Транссибирске железнице. Своје идеје о развоју далекоисточне регије изложио је у књизи *Как наилучшим образом обеспечить свободное развитие России на Дальнем Востоке и неприкосновенность ее границ* (Санкт Петербург, 1908). Као инжењер дао је велики допринос развоју рударске производње у Донбасу. Као дописник листа *Нове время* био је сведок догађаја из руско-јапанског рата, о чему је написао књигу *Правда о войне* (Санкт Петербург, 1905). У улози ратног извештача 1912. године осветљавао је догађаје из Првог балканског рата, о чему је написао књигу *О сербских битвах. Впечатления очевидца войны сербов с турками в 1912 г.* (Санкт Петербург, 1913) Био је уредник листа *Вечер*.

²² Сергей В. Тюриков, *Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в 1914–1915 гг.* (Санкт Петербург: Галей-принт 2015). Треба имати на уму да су у одбрани Србије учествовали и руски артиљерци, инжењерци и минери. Ипак, у овом раду због његове тематике главна пажња посвећена је само транспорту војних терета Дунавом.

²³ Руска влада одлучила је у жеку јулске кризе да пружи војну помоћ Србији. Отправник послова Царске Русије у Београду В. Н. Штрандман је 28. јула 1914. године пожурио да преда Н. Пашићу „поруку, да је од Сазонова добио инструкцију да га обавести о позитивном решењу питања уступања пушака и муниције Србији. Он ме је скромно замилио да изразим најдубљу захвалност српске владе цару Николи II за указану милост. У телеграмну министру додао сам и то, да је за пријем испоруке као одговорно лице назначен српски војни аташе у Петрограду, пуковник Лонткијевич.”. В. Н Штрандман, *Балканские воспоминания*, 257.

руски владајући кругови донели су у октобру 1914. године одлуку о ослобађању Србије од обавеза плаћања за испоручену робу, док су сви расходи за превоз и пратњу робе пренети на руску државну благајну на рачун ванредних ратних кредита. Осим тога, чиновници паробродарства тајно су вршили и обавештајну делатност. Према ономе што је изнето у тајној депеши руског посланика у Софији Савинског упућеној конзулу у Рушчуку, „за безбедну пловидбу веома је важно сакупити што више информација о кретању аустријских пароброда. Изволите предложити свим званичним представницима Дунавског паробродарства у свим бугарским и уколико је могуће румунским лукама, да вас извештавају о свему што дознају, а сами одмах о томе извештавајте телеграфски конзула у Галацу, посланика у Букурешту, мене, Министарство и, уколико је могуће, Весјолкина”.²⁴ Велику помоћ у организацији српског дела трасе ове експедиције обезбедили су руски посланик у Србији Г. Н. Трубецки и војни аташе пуковник В. А. Артамонов.

Први караван припремљен је за слање у Србију средином септембра 1914. године. Састојао се од четири барже са мостовим материјалом и две барже натоварене ратним материјалом на којима је било муниције, 9.000 пудова бензина, 100 вагона алкохола и 1.100 коња. „Терет за војску биће превезен у неколико тура, уз ангажовање два пароброда за вучу. За заштиту конвоја остају пароброди *Румыния*, *Игнатъев* и *Сербия*. Да експедиција не би претрпела губитке потребно је да се из Севастопоља добаве топови и то за пароброде осам њих калибра 75 mm и 500 граната, као и 10 калибра 47 mm са 1.000 граната, шест митраљеза са 10 сандука муниције на сваки и две минске препреке са две мине. Уз све то треба обезбедити и одговарајући број морнара и официра” – наводило се у телеграму Весјолкина од 13. септембра 1914. године.²⁵ И поред тога што се у руској војсци осећала хронична

²⁴ Архив спољне политике Руског царства (даље: АВПРИ), Ф. Политархив., оп.1. Д. 4014. Л. 18.

²⁵ Исто. Л. 2. Значај тих испорука за Србију у рату био је огроман. У јесен 1914. године њена војска била је на ивици пораза. Осећала се озбиљна несташница муниције. Руски војни аташе у Србији В. А. Артамонов истицао је да је у „пољској артиљерији остало приближно 120 граната на топ”, док „Срби одговарају на артиљеријску ватру противника у односу једна граната на двадесет аустријских. Неке батерије извучене су са положаја због недостатка муниције”. Видети више: Василий Б. Каширин „Неотвращенная катастрофа союзника: Борьба на балканском фронте в 1914–1915 гг. в суждениях русского военного агента при

несташица муниције, почетком децембра 1914. године у Рени је било испоручено 10.000 артиљеријских граната калибра 75 mm, а до краја јануара 1915. каравани експедиције требало је да превезу још 20.000 граната.²⁶ Два прва конвоја експедиције приспела су у Србију 21. октобра и 24. новембра 1914. године. Од најнеопходнијег материјала допремили су 32.814 борбених комплекта пушчане и велику количину артиљеријске муниције – 24.000 граната калибра 75 mm, 4.000 калибра 80 mm, 6.000 калибра 120 mm, 1.000 граната калибра 152 mm (за руске обалске батерије у одбрани Београда – прим. преводиоца) итд.²⁷

У фебруару 1915. године у састав Дунавске експедиције, „ради потреба руског Дунавског паробродарства”, ушле су минерске јединице из одреда за постављање „минских препрека и челичних мрежа у близини аустријске обале и Ђердапској клисуре на Дунаву” поручника корвете Семјонова и оклопни патролни чамци *Кинџал* и *Сабља* под командом потпоручника Иванова и Шахова. Они су формално избрисани из састава Ратне морнарице.²⁸ Укупна носивост пловила из састава експедиције омогућавала је да се истовремено превезе 20.000 људи под пуном ратном опремом и са потребним залихама хране и муниције.²⁹

Међутим, поред организације транспорта материјала, руске војне и дипломатске структуре морале су истовремено да решавају још неколико задатака, док је експедиција постала талац сложене комбинаторике руског Министарства иностраних дела, које се трудило да обезбеди благонаклону неутралност бугарске владе у питању организације транспорта Дунавом и истовремено покушавало да се договори са Бугарима око алтернативног превоза ратног материјала кроз њихову територију. Та питања руско Министарство иностраних дела директно је повезивало са могућношћу да Бугарска уђе у рат на страни Антанте, за шта је било потребно

сербской Верховной команде”, *Русский сборник. Исследования по истории России*, Т. III (Москва: Модест Колеров, 2006), 197.

²⁶ АВПРИ Ф. Политархив., оп.1. Д. 4014.Л.80.

²⁷ „Краткий обзор деятельности Экспедиции особого назначения, начиная с первого похода 1 октября 1914 года по 20 апреля 1915 года”, *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны*, 48.

²⁸ *Исто*, 199–200.

²⁹ АВПРИ Ф. Политархив., оп.1. Д. 4014. ТЛ. 16-21. Видети: . И.И. Черников, *Флот на реках*, 500.

решити македонско питање у њену корист, препуштањем територија које је Србија добила као резултат балканских ратова 1912–1913 године. „Уступке Бугарској ми сматрамо неопходним не због симпатија или антипатија према њој, већ због зреле рачунице, коју би и Срби требало да разумеју”³⁰, писао је министар иностраних дела С. Д. Сазонов у телеграму упућеном В. Н. Штрاندману крајем октобра 1914. године. Српски премијер Н. Пашић одлучно је одбијао сваку могућност одговарајуће размене, тврдо се држећи става да је Македонија, као стратешки важна територија („Ко држи Македонију контролише и цео Балкан.”), неотуђиви део Србије. Његов став остао је непоколебљив, без обзира на уверавања руског министра иностраних дела да ће „Русија која ће ускоро поразити главне аустријске снаге, заједно са осталим савезницима знати да награди Србију, као и Белгију, за привремена тешка искушења са којима се суочавају”.³¹ Пашић је у разговору са руским послаником Трубецким изричито одговорио да је „боље часно погинути, него ићи на самоубиство”.³²

Са друге стране, руски посланик у Софији А. А. Савински, уручујући предлоге свог министра иностраних дела представницима бугарских владајућих кругова, уверавао их је да ће и у „случају отпора Срба” Русија имати „довољно моралног и материјалног утицаја да се то реши”. Како се може видети из опширног извештаја од 8. октобра 1914, он је убеђивао представнике бугарске политичке елите да „Бугари немају никакве основе да не верују Русији и њеним обећањима”, као и да ће, као што је то било 1877. и 1912. године, и у будућности главни интерес Бугарске бити у тесним везама са Русијом, пошто су циљеви обеју земаља заједнички, а њихови узајамни интереси тесно повезани: јака Русија значи и јаку Бугарску и обрнуто. Напротив, „све измишљотине наших непријатеља о жељи Русије да од Бугарске начини ‘подунавску губернију’, да васкрсне режим Каулбарса, да искористи Бугарску само као циљ на путу за освајање Цариграда и т. д. само су глупости у које нико нормалан нити може нити треба да верује. Снага Русије и Бугарске

³⁰ Исто, Л. 50.

³¹ Исто, Л. 50–50(об).

³² Григориј Н. Трубецкой, *Русская дипломатия 1914–1917 гг. и война на Балканах* (Монреаль: Русь, 1983), 141. Више о преговорима видети: Ярослав В. Вишняков „Сербия в начале мировой войны: 1914–1915 годы”, *Новая и Новейшая история*, № 2 (2013), 53–65.

не могу се поредити. Корист коју Русија може имати од добрих односа са Бугарском није ништа у поређењу са користима које Бугарска може имати од пријатељства са Русијом. Ако нас токови светске политике и потребе наших виших интереса доведу до тога да заузмемо Константинопољ и мореузе, Бугари могу бити сигурни да нас они у томе неће моћи омести. За њих ће бити најбоље ако своју судбину ближе вежу за нас.”³³

Слични али успешнији преговори вођени су и са румунском владом, којој су савезници били спремни да признају право на цео Банат. Румунски премијер Ј. Братијану уверавао је руску владу да ће Румунија „једноставно зажмурити” и у тајности пружити” сваку врсту помоћи „за превоз руског ратног материјала”.³⁴ Поред тога, како је извештавао руски посланик у Букурешту С. А. Поклевски – Козел, румунске власти издале су „тајни налог за снабдевање наше флотиле производима који су јој потребни, укључујући чак и зоб, чији је извоз из Румуније био забрањен”.³⁵

Бугарска влада, званично неутрална, трудила се да извуче што је више могуће политичких добитака из положаја у којем се налазила. Већ у јесен 1914. године она је отворено нагињала савезу са аустро-немачким блоком, чему је прилично допринела тадашња тешка ситуација на српско-аустријском фронту. У септембру 1914. године, када се српска војска нашла у тешкој ситуацији притиснута Аустријанцима, појавила се опасност да ће ови заузети и српску обалу Дунава јужно од румунског града Оршаве, то јест до најужег дела тока Дунава – Ђердапске клисуре. То не само да би довело експедицију Весјолкина у тешку ситуацију већ би омогућило Аустријанцима да успоставе директан саобраћај са Бугарском, која је била од примарне важности ради „пролаза лађа са житом за Аустрију”.³⁶ У вези с тим, од кључног значаја за осигурање руског транзита било је минирање Ђердапа које су извршили руски морнари.

Било је очигледно да је за Аустрију од стратешке важности контрола средњег и доњег тока Дунава. Ипак, и поред свих напора, све до здруженог напада Централних сила на Србију у јесен 1915. године, аустроугарска речна ратна флотила није успела да се

³³ АВПРИ Ф. Политархив. оп. 482. Д. 4014, Л. 24–31.

³⁴ Донесение С.А. Поклевского-Козелла от 29. 12. 1914 г.(11. 01. 1915 г), Исто, д. 4007, Л. 10.

³⁵ Исто, д. 4014, Л.34.

³⁶ Исто, д. 4014, Л. 15.

пробије до доњег тока реке, чиме је омогућено да се речни саобраћај између српског пристаништа Прахова и руске луке Рени одвија неометано.³⁷ Ситуацију је додатно компликовала чињеница да је крајем јесени 1914. године формално неутрална бугарска влада била снажно ангажована на обезбеђивању сопствених интереса, од којих је један од најважнијих био пропуштање из Оршаве две барже са теретом, који је према информацијама руског посланика у Софији А. А. Савинског „садржао телефонске каблове и апарате, те 200.000 артиљеријских граната које су биле наручене још прошле године код фабрике *Ерхард*”. Он је такође известио да је поред тога у Оршаву стигло „ради пребацивања у Бугарску” 12.000 пушака и 75.000 ашовчића и пијука, као и да се „очекује приспеће још 25.000 пушака, 120.000 пари чизама, 500 коња и доста санитетског материјала”. За транспорт у супротном смеру, у Видину је, како су извештавали руски дипломатски и војни представници, било спремно 500.000 овчијих кожа за задовољење „зимских потреба немачке војске. Коже је требало допремити у Оршаву бугарским паробродом, који је био одређен за вучу баржи са војном опремом из Оршаве за Бугарску”. Није стога случајно што је бугарски премијер В. Радославов у разговору са српским послаником Антићем у децембру 1914. године изјавио да би „бугарске лађе могле саобраћати Дунавом и док се воде борбе у Србији. Потребно је само да се гарантује да се на њих неће отворати ватра”.³⁸ Осим тога, „према обавештајним информацијама из Немачке добијеним од румунске владе и посланим из Букурешта, терет који је садржао 52 вагона радио-телеграфског материјала намењеног Турској упућен је за Оршаву одакле су Немци решили да га пребаце Дунавом у једну бугарску луку. Због тога купују у Румунији тегљач који ће пловити под бугарском заставом”. С обзиром на те чињенице, а такође „имајући у виду и све јасније тајно саучествовање бугарских власти у кријумчарењу ратног матери-

³⁷ Велику улогу у томе одиграле су минске препреке које су постављали руски минери под командом поручника Григоренка и капетана Волковицког. Већ 25. августа 1914. године руским минерима пошло је за руком да дигну у ваздух брану на ушћу реке Босут у Саву, захваљујући чему су два аустријска монитора била блокирана. У ноћи између 9. и 10. октобра 1914. недалеко од острва Грабовачка ада, налетевши на руску мину, потопљен је аустријски командни монитор „Темеш”. *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны*, 42.

³⁸ АВПРИ д. 4014. Л. 82.

јала за рачун непријатеља”, руски дипломатски и војни представници сматрали су да „ни у ком случају не треба радити на олакшавању увоза роба у Бугарску, и да то питање треба одлагати све док се не добију потребне инструкције”.³⁹ Притом је став руског Министарства иностраних дела био потпуно изричит: „Ми можемо пропустити ратни материјал за Бугарску тек након што се потпуно јасно утврди њен однос према нама.”⁴⁰

Међутим, упркос свим напорима руских дипломата да блокирају те конвоје, то им није пошло за руком. Да би обезбедиле не-сметано пребацивање ратног материјала из Аустроугарске у Бугарску и Турску, аустријске и мађарске паробродарске компаније направиле су фиктивне уговоре, којима су продали своје пароброде Бугарској, која је заузврат, како је почетком новембра 1914. године са забринутошћу извештавао Весјолкин, отворила линије до Оршаве, „претећи да ће нас уништити ако Срби не пропусте бугарске пароброде”. Као одговор он је предложио да се Србима предају „два наша наоружана пароброда”, као и да се две барже напуњене камењем потопе код Ђердапске клисуре. Његов песимизам био је толико велики да је предлагао „да ми оставимо натоварене барже у Радужевцу, вратимо се у Рени и ликвидирамо експедицију, тим пре пошто се Румунија сагласила да ће пропуштати ратни материјал железницом”.⁴¹ Српско краљевско посланство обавестило је у новембру 1914. године руски МИД да је „у саобраћају на Дунаву било аустроугарских пароброда који су пловили под бугарском заставом. По свој прилици, захваљујући чињеници да плове под бугарском заставом, они нису смели и неће смети ни у будуће да нападају руске пароброде. Ова повољна околност, рачунајући и време пловидбе Дунавом, треба да се искористи, нарочито за превоз оруђа које иначе не би смели превозити”.⁴²

Све то није могло а да не утиче на пролазак руских конвоја. Приметно је да је безбедан пролаз првог руског каравана баржи био обезбеђен активним дипломатским притиском руског посланика у Софији на владу Радославова: „Последњих неколико дана са

³⁹ Савинский в МИД 6(19) ноября 1914 г.; Штрандтман в МИД 8 (21) ноября 1914 г; *Исто*, Л. 57, 62.

⁴⁰ *Исто*, Л. 82.

⁴¹ *Исто*, Л. 65.

⁴² *Исто*, Л.70.

посебном пажњом пратили смо кретање Дунавом нашег транспорта намењеног Србији. Овде се, по ономе што нам је познато, повела велика акција да се он уништи. Аустријски и немачки посланик уз помоћ својих војних аташеа успешно су преговарали са неким аустријско-немачким агентима Јеврејима из Букурешта, нудећи им до 100.000 франака за потапање транспорта. Чим ми је ваше високопревасходство јавило за предстојеће путовање конвоја, одмах сам предузео све што је било у мојој моћи. Јасно сам рекао, како Радославову тако и Фичеву, да ћу њих сматрати потпуно одговорним за све што се може десити и информисао сам их о свим дојавама које сам имао о акцијама које су се припремале. Мора се рећи да ја нисам наишао на неку посебну сарадњу са њихове стране, осим на речима, али, Богу хвала, јуче предвече Радославов који је од мене разговарао телефоном са Видином, добио је извештај, да су наши бродови прошли то опасно место, где су у дунавским рукавцима вребали наоружани мађарски пароброди, док је данас стигао извештај да је конвој сретно стигао до српског пристаништа Кладово.”⁴³ Ипак, није све прошло без инцидентата. Приликом проласка конвоја „на 547. километру код острва Вардима, бугарске страже испалиле су неколико хитаца на пароброд *Прут*, не наневши му никакву штету. Прекинули су паљбу када је пароброд *Румунија* који је у том тренутку наишао открио топове и уперio их ка њима”.⁴⁴

Пролазак наредних руских конвоја пратиле су сталне провокације са бугарске стране. Тако је на пример 12(25). новембра 1914. године В. Н. Штрандман извештавао да су „10. новембра код места Јечкагуровој, близу Аде Кале, Румуни заробили чамац на коме су се налазили аустријски морнарички официр, један Турчин и један Србин са бомбама и минама за напад на руски транспорт”. Такође, до руских војних власти долазиле су информације о слању мина из Аустрије преко Румуније за Бугарску „ради употребе против конвоја Весјолкина”. У децембру 1914. године Савински је извештавао да је „у Русе из Аде Кале дошао Турчин Мехмед Читак – Аслан са препорукама за аустријског и турског конзула и четири подводне мине за напад на наше конвоје. Аслан треба да отпутује на неколико дана у Видин да донесе додатну количину мина из

⁴³ Исто, Л. 31.

⁴⁴ Донесение С.А. Поклевского-Козелла в МИД 6 (19) октября 1914 г. Исто, Л.20.

тамошњег аустријског конзулата”. Дешавале су се и несреће са цивилним жртвама. Тако су 2. фебруара 1915. у области Олтенија, буквално пола сата након проласка руског конвоја, торпедном мином испаљеном са бугарске обале потопљена два путничка брода која су саобраћала на линији Никопољ – Самовит, при чему је погинуло најмање петоро људи. Бугарска влада покушала је да заташка случај, док је Радославов у разговору са руским послаником изјавио да „мине које се пуштају из горњег тока Дунава реком ка бугарској обали представљају сталну опасност и за саме Бугаре”.⁴⁵ У марту 1915. године, у време проласка руских пароброда *Патриот*, *Румыния*, *Сербия* и *Шевченко*, дошло је до пуцњаве у њиховом правцу са бугарске карауле Лабец. Највећи инцидент догодио се 29. августа 1915, непосредно пре објављивања опште мобилизације у Бугарској. Командант 42. конвоја, капетан фрегате Дедјухин известио је да су око један сат иза поноћи код барже *Светлана* извучена из воде два нага Немца са диверзантским средствима.⁴⁶ Ова епизода привукла је пажњу чак и цара Николе II, док је руско посланство у Софији упутило одговарајући демарш бугарском премијеру.

За успех транспорта ратног материјала од великог значаја била је борба са аустријским авионима, за чије је базирање „неутрална” бугарска влада љубазно ставила на располагање сопствену територију, о чему је писано и у многим извештајима из тог времена. Тако су, на пример, према извештајима Весјолкина „аустријски аероплани који су долетали из правца Оршаве ради бомбардовања наших конвоја, стално слетали на бугарску територију код Лом – Паланке, где би преноћили”.⁴⁷ Забринутост руских војних власти изазивали су и извештаји руског војног аташеа у Румунији о томе да се „у Топлици налази 15 аероплана *Таубе*, који с циљем напада на наше транспорте ратног материјала Дунавом за Србију, узлећу изнад Турн-Северина и Ада Кале и слећу на бугарску територију код Видина”. У одговору на захтев с тим у вези, бугарски премијер рекао је да су ти авиони намењени Бугарској и да се не налазе у Топлицама, већ код града Предеала у Трансилванији. „Румунска влада није желела да их пропусти у

⁴⁵ Исто, Л 83, 94–98.

⁴⁶ Исто, Л. 113, 157.

⁴⁷ Исто, Л. 118.

расклопљеном стању, па је, наводно, румунски министар финансија предложио Бугарима да аероплани прелете румунску територију”, износило се у извештају руског посланика у Софији. Радославов је са своје стране лицемерно додао да ће „у случају слетања немачких аероплана на бугарску територију они бити задржани а пилоти ухапшени”. Међутим, Савински је извео потпуно оправдан закључак: „Изјаве Радославова нису у складу са информацијама које је прикупио руски војни аташе и према којима три аероплана нису заплењена од Немаца, већ су их Бугари добили као компензацију за одлуку бугарске владе да дозволи да се три пута толико аероплана преко њене територије испоручи Турској. Осим тога, пуковнику Татаринову чинило се да је 15 авиона који се наводно налазе у Предеалу, поприлично велики број за Бугарску.”⁴⁸ Међутим аустријски напади из ваздуха, укључујући и оне са бугарске територије, пловилима експедиције нису нанели никакву штету. „Свакодневни напади непријатељског ваздухопловства довели су код људства одреда до појаве невероватне хладнокрвности. Након оспособљавања митраљеза за отварање ватре под већим углом, два непријатељска аероплана захваћена митраљеском ватром, после неколико несигурно изведених понирања, вратила су се у Аустрију. Према непровереним обавештајним информацијама нису успели ни да стигну до аеродрома, већ су се спустили негде у шуми, поломивши крила. У сваком случају, након тога број непријатељских налета знатно се смањио, тако да их у последње време није ни било”⁴⁹, бележио је М. М. Весјолкин у извештају о раду експедиције од 1. октобра 1914. до 20. априла 1915. године.

Напори Русије ипак нису били узалудни. Добрим делом и захваљујући руској помоћи, нарочито оној у муницији, у октобру и новембру 1914. године српска војска не само да је успела да заустави аустроугарско надирање већ се припремила и за снажну контраофанзиву. Срби су током дванаестодневних борби на Колубари и Дрини разбили аустроугарске трупе Поћорека да би 15. децембра био ослобођен и Београд. На територији Србије није остао ниједан аустроугарски војник. Заробљено је више од 50.000 непријатељских војника, 126 топова, 70 митраљеза и много другог плена.

⁴⁸ Исто, Л. 99.

⁴⁹ Россия на Сербском фронте Первой мировой войны, 201.

Избацивање Аустријанаца са српске територије дало је не мање важан подстицај развоју новог вида речног транспорта Дунавом. Реч је о превозу „тајних испорука“ наоружања и војне опреме из Енглеске и Француске под маском српске робе, а нарочито онога које се уопште није производило у Русији или се производило у недовољној количини. У то су у највећој мери спадале најважније компоненте за потребе војне индустрије Русије, као на пример аутомобилски и авионски мотори, авиони, ауто делови и аутомобили, рефлектори, двогледи, оптика, радио-телеграфска опрема и томе слично.⁵⁰

У децембру 1914. године војни аташе у Француској А. А. Игњатијев обавештавао је преко посланика А. П. Извољског Министарство иностраних дела и генералштаб да постоји потреба да се „на широкој основи“ организује безбедан превоз робе из Енглеске и Француске за Русију. Када је у питању маршрута, предложено је да се роба довози француским паробродима до формално неутралне луке Солун, а затим превози железницом до Параћина у Србији, па пругом уског колосека до Зајечара, а одатле пругом нормалног колосека до дунавске луке Прахово, одакле би се роба допремала у Рени.⁵¹ Предности такве организације транспорта биле су очигледне, те је због тога та идеја наишла на пози-

⁵⁰ Важност тих испорука најбоље је илустровао историчар В. В. Поликарпов: „Крајем прве ратне године француска војска била је опремљена 'боље од било које друге савезничке војске'; Она већ није осећала недостатке у пушкама, оквирима, пољској артиљерији и артиљеријској муницији, мада није имала вишак топова и пушака. Француска која је производила више топова и муниције него Енглеска снабдевала је њен Експедициони корпус оруђима и тенковима, највећим делпм аероплана, и са 4/5 муниције. Америчке трупе које су пристигле у Европу 1917. године користиле су против Немаца 4.194 артиљеријска оруђа. Већином (3.532 комада) то су била оруђа произведена у француским фабрикама, као и 4.874 од укупно 6.364 аероплана. Изгубивши 85 од 170 високих пећи, 48 од 164 Сименс-мартинових пећи, 53 од 100 конвертора, 104 ваљаонице и т. д., Француска је поново подигла индустрију гвожђа и челика, док је део угља и гвоздене руде пристизао из Енглеске. На територији коју су држали Французи су удвостручили број металуршких пећи и ваљаоница, а за 75% број пећи за електролизу, тако да се та земља 'на готово чудан на чин' претворила у 'арсенал Антанте'. Средином 1915. године француска артиљерија располагала је готово istim бројем лакших оруђа као и руска, али је поред тога имала и 3.538 тешких оруђа (1916. године 3.376), док је индустрија производила почетком 1916 године 148.000 граната калибра 75 mm на дан." Владимир В. Поликарпов, *Русская военно-промышленная политика. 1914–1917. Государственные задачи и частные интересы* (Москва: Центрополиграф, 2015), 366–367.

⁵¹ АВПРИ Ф. Политархив. Д.4007 Л. 2–3.

тиван одговор у руској Врховној команди. Грчки премијер Венизелос обећао је у име своје владе сваку врсту помоћи за извршење те врсте транспорта. Треба напоменути да се великим успехом руске дипломатије може сматрати декрет, који је почетком фебруара 1915. издала краљевска влада и према чијим одредбама је био забрањен сваки тајни извоз и транзит свих врста ратног материјала, а „грчким царинским органима прописано је да у вези с тим саобразе списак ратног материјала забрањеног за испоруку земљама које су званично у рату”. Непосредна последица ове уредбе била је да је „4000 буради са керозином за Дедеагач⁵² одмах било задржано у Солуну”. Руски посланик у Атини Е. П. Демидов с правом је сумирао последице тих прописа на следећи начин: „Ништа боље за нас се није могло догодити. Извоз робе за нас одвија се несметано, захваљујући грчко-српском споразуму о савезу.”⁵³

За руководиоца овог подухвата био је постављен бивши генерални конзул у Константинопољу А. Ф. Шебуњин. Он је надгледао читав процес од утовара вагона у Солуну до претовара у Прахову, где је материјал прелазио под јурисдикцију Експедиције за посебне намене. За помоћнике Шебуњина одређени су бивши секретар истог конзулата Н. И. Дубјагски и потпуковник Л. М. Новиков, до тада начелник војножелезничког одсека станице Вороњеж. Пријем материјала у Ренију и организацију његове даље дистрибуције вршила је специјална комисија са пуковником Е. Б. Кригер-Војновским на челу. Међутим, превоз се није односио само на ратни материјал. Тако је почетком фебруара 1915. године у Солун стигао трговачки посредник Малиновски. Он је поставио питање о могућности тајног превоза робе за потребе „добављача нашег Министарства војног и морнарице, какви су били Промет, руско-балтички заводи у Риги, Дукс⁵⁴, Иљин у Москви, Штетињин и Лебедев у Петрограду, и други”. С тим у вези Шебуњин је предлагао да се: „1) С обзиром на мањак вагона та роба увек транспортује након државних набавки 2) За државне добављаче признајем само оне који су на списку који ми пошаље Генералштаб. 3) Изузимање

⁵² Дедеагач је град на североистоку Грчке, недалеко од бугарске и турске границе. У то време, као резултат балканских ратова, припадао је Бугарској.

⁵³ АВПРИ Ф. Политархив. Д.4007. Л. 53.

⁵⁴ ДУКС – московска фирма, један од највећих произвођача аутомобила и авиона у дореволюционарној Русији.

из става 2 биће могуће само на основу посебних дозвола војних власти”⁵⁵. Према документацији генералног конзулата у Солуну од првих дана фебруара до почетка априла 1915. године „прошла је кроз Солун ради слања у Русију преко Солуна, Ђевђелије, Ниша, Параћина, Зајечара, Кладова и даље Дунавом до Ренија конвојем флигел-ађутанта Весјолкина следећа државна роба:

1. Авиони у деловима, мотори за њих и уопштено ваздухопловни материјал
2. Аутомобилски мотори и резервни делови.
3. Ратни материјал чији садржај је остао непознат генералном конзулу у Солуну
4. Терет под сивим покривачем за Министарство пољопривреде, који је отпремљен почетком марта истом маршрутом као и војне набавке. О пропуштању кроз Грчку и олакшавању праћења тог терета, које је грчка влада ставила на листу забрањеног ратног материјала, бринуо се директор Одељења Министарства пољопривреде активни грађански саветник Слободчиков.”⁵⁶

Међутим 1914–1915. године ова маршрута по количини превезене робе није никако могла да се пореди са испорукама оствареним кроз Архангелск и Мурманск. И овде је проблеме изазивао недостатак координације међу ресорима, као и чињеница да су претоварни капацитети српске луке у Прахову и пропусна способност железничке везе између Прахова и унутрашњости Србије били веома ниски. Ситуација у вези с тим се током 1914–1915. године није могла побољшати. Поред тога, веома се осећао и недостатак вагона. И поред свих напора у читавом том периоду Срби нису успели да осигурају несметано функционисање железничког транспорта. Аустроугарско-немачка офанзива на српском фронту која је почела у јесен 1915. године ставила је тачку на руски превоз ратног материјала Дунавом, не остављајући могућност да се линија Солун – Прахово – Рени претвори у значајан транспортни и логистички чвор за снабдевање руске војске. И поред тога што је количина терета која је долазила тим путем била мала, овом

⁵⁵ АВПРИ Ф. Политархив. Д.4007. Л.75.

⁵⁶ Исто, Л.96. Мисли се на активног грађанског саветника (Действительный статский советник) Дмитрија Јаковљевича Слободчикова.
<https://www.prilib.ru/item/677719>

маршрутом у Русију су допремани важни и дефицитарни материјали, као што је и приказано у табели коју је саставио А. Ј. Тимофејев.

**Списак материјала, превезеног на линији
Солун – Прахово – Рени од фебруара до октобра 1915.
године⁵⁷**

Врста терета	партија	комада	тона
Оруђа	2	30	74,30
Барут и друге експлозивне материје	12	10.269	812,06
Гранате, осигурачи итд.	10	25.394	2.272,55
Авиони и хидроавиони	10	223	412,76
Авионски мотори и материјал	27	1.223	228,02
Делови за машине	11	591	266,19
Аутомобили, шасије, аутомобилски материјал и резервни делови	15	277	425,15
Бицикли и резервни делови	2	535	91,74
Радиотелеграф и радиотелефон	6	74	12,44
Рефлектори	8	140	85,61
Двогледни, оптика, перископи	11	59	11,69
Свила за артиљерију	3	4	0,16
Шлемови за пешадију	1	1	0,02
Термометри, лекови, целулоид	6	8	1,27
Сумпор, епрувете, ораховина, вата и кудеља	11	4.466	743,50
Електрични каблови, жива, алуминијум и котурови жице	4	5.361	366,97
Барографи	1	1	0,05
Трансформатори	1	33	15,92
Укупно	141	48.689	5.820,30

Бугарска је већ 9. (22) септембра 1915. прогласила мобилизацију, а 1. (14) октобра отпочела војна дејства против Србије.

⁵⁷ Алексей Ю. Тимофеев, „Россия на Балканах в годы Первой мировой войны” у: А.Ю.Тимофеев, Я.В.Вишняков, Г. Милорадович, Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны (Москва: РИСИ, 2016), 42. Видети и: С. В. Тюриков, н.д.162.

Русија је због тога 5. (18) октобра 1915. године била приморана да објави рат земљи за чију слободу и независност су не тако давно проливале крв десетине хиљада руских војника. Ти догађаји заједно са аустроугарско-немачком офанзивом били су фатални за српску војску. Међутим, још недељу и по дана пре тога десио се инцидент који је јасно указивао на позицију Бугарске. Бугари су у рејону Лом Паланке, 24. септембра 1915, покушали да блокирају руске транспорте. У вези с тим они су запленили пароброд *Белград* са пет баржи натоварених кукурузом, брашном и јечмом. „Због тога су од целог конвоја, који се састојао од седам пароброда и 19 баржи у Србију стигла само два пароброда са шест баржи. Три пароброда са осам баржи налазе се у Карабији у Румунији, а један пароброд *Белград* са командантом поручником корвете Гавриљком, наоружан топом калибра 47 mm и са пет пушака задржали су Бугари”⁵⁸, извештавао је Весјолкин. „Тај исти пароброд *Белград*, који је одмах преименован у *Варну*, већ плови под бугарском заставом. Његова посада од 44 човека, коју су Бугари пустили, почетком јануара 1916. године стигла је преко Букурешта у Рени. У новембру 1915. године морнари из одреда Весјолкина под командом капетана фрегате Иљина и Леванде прешли су грчку границу и стигли у Солун, представивши се као радници Путиловског завода и сакривши оружје.”⁵⁹ Одатле су француским паробродима продужили за Марсељ.

Са друге стране, 1915. године у Србију је из Русије упућено 45 конвоја са ратним материјалом, који су садржали артиљеријска оруђа, понтонске мостове, телефонски материјал, муницију, пушке, бензин, алкохол и други материјал.⁶⁰ Од завршетка Колубарске битке па до 15. марта 1915. из Русије у Србију достављена је војна опрема у вредности од 15 милиона рубаља, док је из Француске Русији преко Србије испоручено 206.000 пушака разног калибра и 231.544 гранате за пољску артиљерију.⁶¹

⁵⁸ АВПРИ Ф. Политархив. Оп. №482, Д.4012 .Л.3.

⁵⁹ Исто, д. 4009. Л. 9.

⁶⁰ Юрий А. Писарев, *Сербия и Черногория в Первой мировой войне* (Москва: Наука, 1968), 125.

⁶¹ Юрий А. Писарев, *Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг.* (Москва: Наука, 1990), 168. Списак ратног материјала који је превезла експедиција у периоду од 1. октобра 1914. до 1. октобра 1915. године наводи С. В. Тюриков. Видети: С. В. Тюриков, *н. д.*, 154–163.

Последњи пароброд са скривеним ратним материјалом био је *Вашингтон*, који је кренуо из Ђенове и 25. августа 1915. се насукао код грчког острва Еубеја. Товар је спасен и пребачен до Солуна, али његов највећи део није стигао до Русије. Шебуњин је 27. октобра (9. новембра) 1915. писао: „Два сандука са рефлекторима који су спасени са *Вашингтона* напустила су Солун 16. септембра. Заједно са последњим партијама војног материјала стигли су до Ниша, где су били задржани неко време због ужурбаног превоза трупа. Према доступним информацијама утоварени су у последњи Весјолкинов конвој који је отишао из Прахова. Четири сандука утоварена су на баржу која је прешла на румунску страну. Остали сандуци били су на путу ка Зајечару ускотрачном пругом, где су по свему судећи и остали.”⁶² На тај начин су до Ренија стигла свега четири рефлектора.

Након завршетка Првог светског рата фактичку контролу над доњим током Дунава, упркос међународном статусу ове речне артерије, преузела је на крају трећа страна. Румунија је уз подршку Велике Британије окупирала руску провинцију Бесарабију, чиме је за дуги низ година стављена тачка на руски речни саобраћај на тој реци. Ипак, теме као што су улога Руског царства у речном транспорту на Дунаву почетком XX века, везе између његових стратешких интереса у региону и делатности руских паробродарских друштава, те најопштији економски интереси Русије, како у Србији тако и у другим балканским подунавским земљама, оставају простора за нова истраживања руских и страних историчара.

Са руског превео
потпуковник др Далибор Денда

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив спољне политике Руског царства (Архив внешней политики Российской империи – АВПРИ)

Објављени извори:

Москва – Србија, Белград – Россия. Сборник документов и материалов, Т.3, *Общественно-политические и культурные связи 1878-*

⁶² АВПРИ. Ф. Политархив д.4007. Л. 146.

1917 Москва: Главное архивное управление Города Москвы, Белград: Архив Србије, 2012.

Россия на Сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг, Сост. А.Ю. Тимофеев, Д. Кремич Москва: Вече, 2014.

Докладная записка инженера И.П. Табурно председателю Совета министров и министру финансов о мерах для поднятия торгово-промышленных оборотов России на Балканском полуострове. Доступно на: <https://www.prilib.ru/item/357639>

Мемоарска и дневничка литература:

Трубецкой, Н. Григорий. Русская дипломатия 1914–1917 гг. и война на Балканах. Монреаль: Русь, 1983.

Штрандтман, Н. Василий. *Балканские воспоминания.* Москва: Книжница, 2014.

Литература:

Виноградов, Б. Кирилл. *Боснийский кризис 1908-1909 гг. Пролог Первой мировой войны.* Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1964.

Вишняков, В. Ярослав. „Сербия в начале мировой войны: 1914–1915 годы”, *Новая и новейшая история*, № 2. (2013), 53–65;

Вишняков, В. Ярослав. „Сербский фронт: от войн балканских к мировой”, *Первая мировая война: историография и уроки истории*, Материалы VIII Конвента РАМИ, апрель 2014 г, ур. А. В. Ревякин, 7–45 Москва: МГИМО, 2015.

Вишняков, В. Ярослав. *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века.* 2 издање. Москва: МГИМО, 2016.

Вишняков, В. Ярослав. „Подальше от нашего порога: съезд славянских журналистов в Белграде 1911 года”, *Родина*, № 8 (2011), 137–138.

Вишняков, В. Ярослав. „Сербия в начале мировой войны: 1914–1915 годы”, *Новая и Новейшая история*, № 2 (2013), 53–65.

Готлиб, В. Вольфрам. *Тайная дипломатия во время Первой мировой войны.* Москва: Соцэкгиз, 1960.

Первая мировая война. Пролог XX века, ур. В. Л. Мальков, Москва: Наука, 1998.

За балканским фронтами Первой мировой войны, ур. В. Н. Виноградов, Москва: Индрик, 2002.

В «пороховом погребе Европы» 1878–1914. ур. В. Н. Виноградов, Москва: Индрик, 2003.

Писарев, А. Юрий. *Сербия и Черногория в Первой мировой войне*. Москва: Наука, 1968.

Писарев, А. Юрий. *Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг.* Москва: Наука, 1990.

Поликарпов, В. Владимир. *Русская военно-промышленная политика. 1914–1917. Государственные задачи и частные интересы*. Москва: Центрополиграф, 2015.

Поповић, Никола. *Србија и царска Русија*. Београд: Службени лист СРЈ, 1994.

Степанов, Н. Денис. „К истории российско-сербского военного сотрудничества. Русские летчики в составе сербской авиации на Салоникском фронте в период Первой мировой войны”, *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории*. ур. Е. П. Серапионова, 157–168, Москва: Институт Славяноведения РАН, 2015.

Тимофеев Алексей Ю., Вишняков В. Ярослав, Милорадович Горан, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы первой мировой войны*. Москва: РИСИ, 2016.

Тюриков, В. Сергей. *Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в 1914–1915 гг.* Санкт Петербург: Галей-принт, 2015.

Черников, И. Иван. *Флот на реках*. Санкт Петербург: Полигон, 2003.

Шемякин, Л. Андрей. „Сербия на переломе. Обретение независимости и проблема модернизации”, *Токови историје*, № 1–2, (2000), 21–22.

Яси, Оскар. *Распад Габсбургской монархии*. Москва: Три квадрата, 2011.

Dedijer, Vladimir. *Sarajevo 1914*. Knj. II. Beograd: Prosveta, 1978.

Fischer, Fischer. *Germany's War Aims in the First World War*. New York: W. W. Norton, 1967.

Jelavich, Barbara. *A Century of Russian Foreign Policy 1814–1914*. Philadelphia: Lippincott, 1964.

Jelavich, Barbara. *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918*. Chicago: McNally, 1969.

Jelavich, Barbara. *History of the Balkans*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Seton-Watson, Robert. *Europe in the melting-pot*. London: Macmillan and Co., 1919.

Dr. Yaroslav V. Vishnyakov, Associate Professor
Moscow State Institute of International Relations
(MGIMO-University) the MFA of Russia
E-mail: vishnyakov@yandex.ru

WAVES OF THE DANUBE: RUSSIAN-SERBIAN MILITARY AND ECONOMIC COOPERATION BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR

(Summary)

The article chronicles the evolution of Russian-Serbian military and economic contacts. This topic has not been studied sufficiently in Russian historiography. The contacts between Russia and Serbia became especially close by the eve of the First World War. In the context of common strategic interests of Russia on the Danube River, the author gives attention to the activities of the 1914 Special expedition under the command of M. Veselkin. The Special expedition was formed to supply the Serbian Army with weapons and equipment.

KEYWORDS: *Serbia, expedition on the Danube, M. Veselkin, N. Pashich, Nicholas II, First World War, Bulgaria, Austria-Hungary.*